

A232

Upupa epops

L., 1758

Dudek

Rząd: kraskowe, rodzina: dudki

Status występowania w Polsce

Nieliczny, lokalnie średnio liczny gatunek lęgowy

Opis gatunku

Ptaka nieznacznie mniejszy i smuklejszy od kawki. Wymiary: długość ciała 26–28 cm, rozpiętość skrzydeł 42–46 cm, masa ciała: 55–80 g. Upierzenie obu płci jest jednakowe, charakterystycznie skonstrastowane: grzbiet, głowa i pierś są rdzawobrązowe, na skrzydłach występują czarno-białe poprzeczne pasy, a brzuch jest żółtawo-biały. Na głowie czub, rozkładany niczym wachlarz. Pióra tworzące czub są, tak jak pozostała część głowy – rdzawobrązowe z czarnymi zakończeniami. Ogon jest czarno-biały. Długi dziób (5–6 cm) lekko wygięty ku dołowi. Bardzo charakterystyczny jest głos dudka: donośne, głuche, trzysylabowe „up-up-up” oraz chwytajny lot z nierównymi uderzeniami skrzydeł i ich zamykaniem, przypominający lot dużego motyla.

Możliwości pomyłki z innymi gatunkami

Niepowtarzalne ubarwienie, lot i głos pozwalają na szybką identyfikację tego gatunku, znacząco różniącego się od pozostałych krajowych przedstawicieli kraskowych. Możliwość pomyłki dudka z innymi gatunkami jest niewielka.

Biologia**Tryb życia**

Występuje w znacznym rozproszeniu, co wynika z silnego terytorializmu. Na ogół pary występują w odległości kilkuset m od siebie, ale w miejscach lokalnych koncentracji, np. na krawędzi doliny środkowej Wisły pod Dęblinem, obserwowano sąsiadujące pary w odległości zaledwie 200 m. Dzienny tryb życia i donośne głosy tokowe sprawiają, że jest to ptak na ogół dobrze wykrywalny.

Lęgi

Powrót na lęgowiska rozpoczyna się już w końcu marca, ale składanie jaj następuje dopiero od końca kwietnia do połowy maja. Występuje jeden lęg w roku, jednakże zniesienia utracone mogą być powtarzane, aż do końca lipca. Gniazda budowane są w różnych ukryciach – mogą to być dziuple, budki lęgowe, opuszczone budynki, przymy kamieni, nory w pionowych urwiskach, jamy pod korzeniami,

sterty gałęzi itp. Pełne zniesienie liczy zazwyczaj 6–8 jaj (4–12). Wysiadywanie trwa 15–16 dni (14–20); młode opuszczają gniazdo po 26–29 dniach. W obliczu zagrożenia podrośnięte pisklęta wystrzykują z gruczołu kuprowego ciemnobrązowy płyn o odrażającej, piźmowej woni. Rodzice mogą żerować nawet ponad 1 km od gniazda, którym się oboje opiekują. Na wielkoobszarowych powierzchniach próbnych w dolinach dużych rzek odnotowano następujące zagęszczenie dudka: w dolinie środkowej Wisły na pow. 110 km² – 20 p./100 km²; na pow. 85,5 km² Podlaskiego Przełomu Bugu 13,8 p./100 km². W krajobrazie rolniczym zagęszczenie było znacznie niższe, np. na Równinie Łukowskiej na powierzchni 140 km² – 0,7 p./100 km², a na Wysoczyźnie Żelechowskiej na powierzchni 120 km² – 7,5 p./100 km². W krajobrazie leśnym, w kompleksie „Krynśczak” (97,2 km²) na Równinie Łukowskiej zarejestrowano 4,1 p./100 km², a w Puszczy Białowieskiej zaledwie 1,5 p./100 km². Na średnioobszarowych powierzchniach próbnych zagęszczenie było bardzo zróżnicowane: od 0,2 p./10 km² pod Hajnąwką (powierzchnia 21,3 km² „Dubicze”) do 5 p./10 km² w dolinie środkowej Warty (na powierzchni 10 km²).

Wędrowki

Odlot z miejsc lęgowych rozpoczyna się już w sierpniu i jakkolwiek trwa prawie do końca października, to główne jego nasilenie przypada na wrzesień. Ostatnie przelotne ptaki spotykano jeszcze do końca drugiej dekady listopada. Na wędrowkach spotyka się na ogół pojedyncze ptaki, ale wyjątkowo napotkano skupisko aż 60 osobników. O dudkach obrączkowanych w Polsce istnieje kilka wiadomości dokumentujących stwierdzenie ich jesienią we Francji, w Grecji, Chorwacji, we Włoszech, na Sycylii i na Malcie. Wędrowka wiosenna rozpoczyna się w naszym kraju już w połowie marca i przebiega do połowy maja.

Zimowanie

Nie wiadomo dokładnie, gdzie zimują dudki gniazdujące w Polsce. Większość dudków europejskich zimuje prawdopodobnie w Afryce na południe od Sahary. W niewielkich ilościach mogą też zimować w rejonie Morza Śródziemnego i w Północnej Afryce.

Odnotowano tylko jeden przypadek zimowania w kraju: 31.12.1934 obserwowano pod Zgorzelcem jednego osobnika.

Pokarm

W diecie dudka znajdują się bezkręgowce, chwytane głównie na ziemi, rzadko w locie. Wśród ofiar przeważają duże owady (turkuć podjadek, świerszcz polny, chrząszcze, błonkówki, prostoskrzydłe, motyle) i pajęczaki, a także dżdżownice i drobne mięczaki.

Występowanie**Siedlisko**

Dudek jest związany z terenami ekstensywnego rolnictwa (mozaika pastwisk, muraw, piaszczyk, łąk mineralnych) na słabych glebach, w pobliżu zadrzewień i kęp drzew dziuplastych (np. stare głowiaste wierzby). Zasiedla też poligony. Jakkolwiek nie jest gatunkiem leśnym, może zasiedlać rozległe polany i zręby w głębi zwartych kompleksów leśnych, jednak preferuje brzegowe strefy lasów oraz ich skraje, szczególnie w sąsiedztwie wydm, wrzosowisk i pastwisk. W niektórych rejonach chętniej od borów zasiedla lasy mieszane i liściaste, jakkolwiek niezbyt wilgotne. Unika podmokłych dolin rzek z wysoką roślinnością łąkową, natomiast chętniej zasiedla doliny dużych rzek z suchymi glebami mineralnymi. W dolinach, w których występują gleby organiczne, a zwłaszcza tam, gdzie występują podmokłe torfowiska niskie, spotykany jest tylko na wyniesieniach wydmowych. Szczególnie chętnie zasiedla krawędzie dolin dużych rzek, czyli wąską, ale bardzo urozmaiconą strefę styku wyżej położonych terenów wysoczyznowych z niżej położoną doliną.

Siedliska z załącznika I Dyrektywy Siedliskowej, które mogą być istotne dla gatunku

4030 Suche wrzosowiska (*Calluno-Genistion*, *Pohlio-Callunion*, *Calluno-Arctostaphylon*)

6120 Ciepłolubne, śródlądowe murawy napiaskowe (*Koelerion glaucae*)

Rozmieszczenie geograficzne

Wyróżniono 9 podgatunków. W Europie gniazduje podgatunek nominatywny *U. e. epops*. Jego zasięg obejmuje południową i środkową część kontynentu. Północna granica arealu przebiega od północnej Francji, przez północne Niemcy do Estonii. Nie występuje na Wyspach Brytyjskich, w Belgii, Holandii ani w Skandynawii. Poza Europą występuje w Azji, począwszy od Turcji, przez południowo-centralną Rosję do Jeniseju na wschodzie, a także zasiedla północno-zachodnie Chiny i północno-zachodnie Indie. Na wschód od Jeniseju, przez Tybet, południowe i centralne Chiny do Japonii występuje inny podgatunek. Pozostałe podgatunki występują na południe od opisanych wyżej arealów w Afryce i Azji.

Zimowiska są położone w Afryce, na południe od Sahary oraz na Półwyspie Arabskim, Indyjskim i Indochińskim. Niewiele ptaków zimuje wokół Morza Śródziemnego – w południowej Francji oraz w Afryce Północnej.

Rozmieszczenie w Polsce

W Polsce dudek występuje głównie na obszarach nizinnych, dochodząc na Śląsku maksymalnie do 400 m n.p.m., a w Małopolsce aż do 600 m n.p.m. W niżowej części kraju występuje nierównomiernie, prawie zupełnie omijając zachodnią i środkową część Pomorza oraz znaczne obszary najsilniej zalesionych części Mazur. Płamowo występuje na Śląsku, w Wielkopolsce i na Lubelszczyźnie.

Status ochronny

Ochrona gatunkowa w Polsce: gatunek objęty ochroną ścisłą, wymagający ochrony czynnej (Dz U z 2004 r. Nr 220, poz. 2237)

Status zagrożenia w Europie: S gatunek nie zagrożony, którego status ochronny prawdopodobnie jest odpowiedni BirdLife International: SPEC -

Dyrektywa Ptasia: Art. 4.2

Konwencja Berneńska: załącznik II

Występowanie gatunku na obszarach chronionych

Największe populacje znajdują się w obrębie Nadbużańskiego PK, PK Podlaskiego Przełomu Bugu oraz Nadbużańskiego OChK. Również zwarta i duża populacja nadwiślańska występuje w granicach Nadwiślańskiego OChK. Znaczne populacje zasiedlają m.in. Kampinoski PN oraz Słowiński PN, ponadto Spalski PK, a także Łukowski OChK.

Rozwój i stan populacji

Wielkość europejskiej lęgowej populacji dudka szacowana jest na około 670 000–1 600 000 p. Gatunek zasiedla

najliczniej Hiszpanię (497 000–710 000 p.), Rosję (50 000–500 000 p.), Turcję (10 000–100 000 p.), Portugalię (10 000–100 000 p.), Francję (10 000–50 000 p.), Ukrainę (26 000–28 000 p.), Rumunię (10 000–30 000 p.), Białoruś (14 000–22 000 p.) i Grecję (10 000–20 000 p.).

Niewiele jest udokumentowanych danych o zmianach rozmieszczenia i liczebności dudka w poszczególnych regionach Polski. Możemy przypuszczać, że do końca lat 60. krajowa populacja tego gatunku była znacznie liczniejsza niż w latach 80. i na początku 90., kiedy oszacowano ją bardzo orientacyjnie na około 2000–5000 p.. Spadek liczebności objął zapewne również lata 80., a w niektórych rejonach 90., bowiem spadek taki odnotowano wtedy zarówno na wschodzie Polski (np. na Wysoczyźnie Siedleckiej), jak i na zachodzie (np. w dolinie Baryczy). Wydaje się, że spadek liczebności dudka był w Polsce zjawiskiem przejściowym i objął przede wszystkim wysoczyznowy krajobraz rolniczy, a w znacznie mniejszym stopniu doliny rzek. W dolinach rzek powolną odbudowę populacji, a na niektórych obszarach nawet silny wzrost liczebności, zaobserwowano już we wczesnych latach 90. (w Wielkopolsce – na Bagnach Kramskich oraz na Nadgoplu, a na Mazowszu – w dolinie Wisły Środkowej, dolinie Pilicy, dolinie Omulwi), podczas gdy w wysoczyznowym krajobrazie rolniczym oznaki odbudowy populacji stwierdzono dopiero na początku lat 2000. Najliczniej dudek występuje w środkowej i wschodniej Polsce w ostoi Bagienna Dolina Narwi, Dolina Biebrzy, w dolinach: dolnego Bugu (110–117 p. w końcu lat 90.), Bzury, dolnej Pilicy (83–92 p. w połowie lat 90.), dolnej Narwi (62–80 p. na początku lat 90.) oraz środkowej Wisły. Mniej liczny jest w dolinach średnich i dużych rzek zachodniej i południowej Polski w dolinach: środkowej Warty (54–64 p. w latach 90.), Noteci (49 p. w latach 80.), Nidy (35 p.) i w dolinie środkowej Odry (8 p. w latach 90.).

Zagrożenia

Gatunkowi zagraża w Polsce:

- utrata siedlisk łągowych w wyniku upraszczania struktury krajobrazu rolniczego, szczególnie poprzez zaorywanie pastwisk, wyłączenie z wypasu muraw, które następnie zarastają wysoką roślinnością w wyniku naturalnej sukcesji, a w dolinach rzek – zalesianie rozległych piaszczystych muraw;
- utrata miejsc gniazdowania w wyniku usuwania dziuplastych drzew w krajobrazie rolniczym;
- utrata bazy pokarmowej w wyniku stosowania środków owadobójczych niszczących duże owady (turkuć podjadek, chrabąszcz majowy, chrabąszcz kasztanowiec).

Propozycje odnośnie do zarządzania

Należy:

- objąć specyficzne, suche grunty z rzadką roślinnością murawową programami rolnośrodowiskowymi promującymi utrzymanie takich siedlisk oraz ekstensywnych

pastwisk w stanie niezmienionym, rotacyjne odłogowanie, zaniechanie stosowania pestycydów oraz nawożenia mineralnego, wykluczenie planowych zalesień;

- pozostawiać dziuplaste drzewa w krajobrazie rolniczym, a w sytuacji braku miejsc gniazdowych wprowadzać budki łągowe zabezpieczone przed drapieżnikami oraz dobrze ukryte przed ludźmi;
- wprowadzać ochronę obszarową w formie zespołów przyrodniczo-krajobrazowych na rozległych obszarach muraw, krawędziach dolin rzecznych, poligonach i wydmach, z zakazem zalesiania i zabudowy.

Propozycje badań

Należy zbadać:

- rozmieszczenie stanowisk i liczebność krajowej populacji łągowej;
- wybiórczość siedliskową;
- sukces łągowej;
- przeżywalność;
- rozmieszczenie zimowisk i tras przelotu krajowej populacji łągowej;
- skuteczność czynnej ochrony gatunku.

Monitoring

- coroczna ocena liczebności populacji łągowej (w połączeniu z wyszukiwaniem zajętych dziupli) na powierzchniach losowych, wybranych na areale występowania dudka, wielkości 100 km². Metodyka do ustalenia.

Bibliografia

- BEDNORZ J., KUPCZYK M. 1995. Fauna ptaków doliny Noteci. W: Bednorz J., Kupczyk M., Kuźniak S., Winiecki A. (red.) Ptaki doliny Noteci. *Prace Zakł. Biol. i Ekol. Ptaków UAM*, 3: 3–94.
- BAZA DANYCH OSO – NATURA 2000. Zakład Ornitologii PAN.
- BAZA DANYCH POLSKIEGO ATLASU ORNITOLOGICZNEGO. Zakład Ornitologii PAN.
- BAZA DANYCH WIADOMOŚCI POWROTNYCH. Centrala Obrączkowania Ptaków, Zakład Ornitologii PAN.
- BIRDLIFE INTERNATIONAL/EUROPEAN BIRD CENSUS COUNCIL. 2000. European bird populations: estimates and trends. (BirdLife Conservation series No. 10). Cambridge, UK, 160 s.
- BUSSE P. (red.) 1990. Mały Słownik Zoologiczny. Ptaki. Część I. Warszawa, 402 s.
- CHMIELEWSKI S., KUSIAK P., SOSNOWSKI J. 1993. Awifauna tarasu zalewowego dolnej Pilicy. *Not. Orn.*, 34: 247–276.
- CHMIELEWSKI S., DOMBROWSKI A., SMOLEŃSKI T., ZAWADZKI J. 2004. Awifauna łągowa doliny dolnego Bugu. *Kulon*, 9: 3–37
- CHYLARECKI P., WINIECKI A., WYPYCHOWSKI K. 1992. Awifauna łągowa doliny Warty na odcinku Uniejów – Sptawie. W: Winiecki A. (red.) Ptaki łągowe doliny Warty. *Prace Zakł. Biol. i Ekol. Ptaków UAM*, 4: 5–56.

- CRAMP S. (red.) 1985. Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa. The Birds of the Western Palearctic. Vol. 4. Terns to Woodpeckers. Oxford, 960 s.
- CZECHOWSKI P., RUBACHA S., WĄSICKI A., BOCHEŃSKI M., JĘDRO G., KAJZER Z., SIDELNIK M. 2002. Awifauna lęgowa środkowego odcinka Odry. *Not. Orn.*, 43: 163–176.
- CZYŻ S. 1992. Dudek *Upupa epops*. W: Walasz K. (red.) Atlas Ptaków Lęgowych Małopolski 1985–1991. Wrocław, s. 256–257.
- DOMBROWSKI A., KOT H., KASPRZYKOWSKI Z., KOT CZ. 1998. Mazowsze. W: Krogulec J. (red.) Ptaki tęg i mokrądeł Polski. Warszawa, s. 195–227.
- DOMBROWSKI A., GOŁAWSKI A. 2002 Changes in numbers of breeding birds in an agricultural landscape of east-central Poland. *Vogelwelt*, 123: 79–87.
- HORDOWSKI J. 1994. Ptaki lęgowe w krajobrazie wiejskim Progu Lessowego. *Badania nad Ornitofauną Ziemi Przemyskiej*, 2: 43–73.
- del HOYO J., ELLIOTT A., SARGATAL J. (red.) 2001. Handbook of the Birds of the World. Vol. 6. Mousebirds to Hornbills. Barcelona, 589 s.
- HUSTINGS F. 1997. *Upupa epops* Hoop. W: Hagemeyer W. J. M., Blair M. J. (red.) The EBCC Atlas of European Breeding Birds: Their Distribution and Abundance. London, s. 438–439.
- JERMACZEK A. 1995. Dudek *Upupa epops*. W: Jermaczek A., Czwałga T., Jermaczek D., Krzyśków T., Rudawski W., Stańko R. (red.) Ptaki Ziemi Lubuskiej. Monografia faunistyczna. Świebodzin, s. 151–153.
- KUPCZYK M. 1997. Awifauna Nadgopla – liczebność i rozmieszczenie. *Prace Zakł. Biol. i Ekol. Ptaków UAM*, 7: 55–116.
- POLAK M., WILNIEWCZYC P. 2001. Ptaki lęgowe Doliny Nidy. *Not. Orn.*, 42: 89–102.
- PUGACEWICZ E. 1995. Awifauna lęgowa doliny górnej Narwi. *Ptaki Północnego Podlasia*, 1: 27–70.
- PUGACEWICZ E. 1997. Ptaki Puszczy Białowieskiej. Białowieża, 290 s.
- RZĘPAŁA M., MITRUS C. 1995. Ocena liczebności awifauny lęgowej kompleksu leśnego „Kryńszczak” koło Łukowa w Siedleckiem. *Not. Orn.*, 36: 273–295.
- TOMIAŁOJĆ L. 1990. Ptaki Polski; rozmieszczenie i liczebność. Warszawa, 462 s.
- TOMIAŁOJĆ L., STAWARCZYK T. 2003. Awifauna Polski. Rozmieszczenie, liczebność i zmiany. Wrocław, 870 s.
- TUCKER G. M., HEATH M. F. 1994. Birds in Europe; their conservation status. Conservation Series No. 3. BirdLife International, Cambridge, 600 s.
- WALASZ K., MIELCZAREK P. 1992. Atlas ptaków lęgowych Małopolski 1985–1991. Wrocław, 522 s.
- WINIECKI A., GRZYBEK J., KRUPA A., MIELCZAREK S. 1997. Awifauna lęgowa doliny środkowej Warty – stan aktualny i kierunki zmian. *Not. Orn.*, 38: 87–120.
- WINIECKI A. 2000. *Upupa epops* L., 1758 – dudek. W: Bednorz J., Kupczyk M., Kuźniak S., Winiecki A (red.) Ptaki Wielkopolski. Monografia faunistyczna. Poznań, s. 332–334.
- WITKOWSKI J. 1991. Dudek – *Upupa epops* L., 1758. W: Dyrz A., Grabiński W., Stawarczyk T., Witkowski J. (red.) Ptaki Śląska. Monografia faunistyczna. Wrocław, s. 291–293.
- WITKOWSKI J., ORŁOWSKA B., RANOSZEK E., STAWARCZYK T. 1995. Awifauna doliny Baryczy. *Not. Orn.*, 36: 5–74.

Andrzej Dombrowski